

Peter KOVAL

Otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc v čase formovania slovenskej štátnosti*

KOVAL, Peter: The question of Slovak-Ruthenian ethnic borders during the formation of the Slovak statehood. In: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta; Universum, 2007, s. 112-126.

Researches of the Slovak-Ruthenian ethnic border, or the Slovak ethnic area in the East were pursued in the time between world wars mainly in order to prevent the efforts of Ruthenian political representatives to move the provincial border further to the west, which means to occupy the Slovak territory. A Hungarian political party aiming the revision of the Peace Treaty of Trianon stood behind some of these efforts. The Slovak Party wanted to have the most arguments against these Ruthenian tendencies and so it supported various researches proving the Slovak character of the North-Western Slovakia. This contribution points out that also at the beginning of the war-years (1939 – 1945) the Slovak Party went on dealing with problems of the Slovak-Ruthenian borderland, and in this connection also with the so called Ruthenian movement. However, the Ruthenian question was a regional issue and did not belong to serious problems of the Slovak Republic which had to be handled immediately by the Slovak Government. That is why the solution was left on the local authorities. The local officials had to deal with it and put their own ideas and views there. These ideas were later crucial in the nationwide solving of the Ruthenian question. The Slovak national area was narrowed mostly by tendencies trying to persuade the public that all Greek-Catholic citizens have a Ruthenian nationality, that means tendencies which equated religious belief and ethnicity. The Slovaks, however, both in the previous period and at that time, had a strong argument in the official statistics. They trusted the census proving that the Ruthenian claims are not justified and supporting the ideas about the majority of the Slovak inhabitants who considered the area of the North-Eastern Slovakia to be Slovak with a Ruthenian ethnic minority. In the years of the Slovak State there was even a part of Slovak public, with the lead of the district governor of Šariš-Zemplín region – Andrej Dudáš, who held the opinion that all Ruthenians are originally Slovaks.

Slováci si už v závere druhej polovice 19. st. a začiatkom 20. st. ujasnili otázku vlastného národného územia. Spiš, Šariš, Zemplín vnímali ako slovenské župy a ako slovenskú vnímali sčasti aj Užskú župu. To potvrdzova-

* Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA MŠ SR 1/3741/06.

li dokonca aj uhorské sčítania obyvateľstva, ktoré všetkým nemaďarským národom, a teda aj Slovákom, neboli naklonené. Slováci zo Spiša, Šariša a Zemplína, resp. zo severovýchodného Slovenska samých seba identifikovali ako Slovákov. Nikdy sa nepovažovali za neslovenský živel. Inak sa už k nim stavali niektorí Slováci zo stredného či západného Slovenska. Bolo to spôsobené odlišnosťou východoslovenských nárečí, ktorým Stredoslováci a Západoslováci veľmi nerozumeli.

Rok 1918 znamenal zásadnú zmenu v národnej existencii Slovákov. Slovensko sa stalo súčasťou nového štátneho zväzku – Československej republiky. S vytvorením nového štátu súviselo tiež vymedzenie jeho hraníc aj na základe etnického kritéria. Slováci sa však otázkou vymedzenia slovenského etnického územia nezačali zaoberať až po skončení prvej svetovej vojny, no ich predošlé polemiky a diskusie sa pohybovali len v rovine vedeckého výskumu a vedeckých úvah. Otázka určenia slovenských štátnych, a teda aj etnických hraníc sa po roku 1918 stala výsostne aktuálnou a pohybovala sa už skôr v mocensko-politickej rovine.

Štátne hranice sa v medzivojnovom Československu stali ohniskom napätia, či niekedy dokonca konfliktov medzi jednotlivými susednými štátmi (Poľsko, Maďarsko) ba i medzi dvoma národmi. Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou bola počas celého obdobia existencie medzivojnovej republiky zdrojom napätia medzi predstaviteľmi rusinských politických kruhov a zástupcov československej vlády. Rusíni sa nezmiernili s jej stanovením v takom rozsahu ako ho určovali medzinárodné zmluvy a snažili sa ju posunúť smerom na západ. Argumentovali hlavne tým, že na tomto území žije početná rusínska menšina, resp. v pomere k slovenskému obyvateľstvu dokonca väčšina. Do určitých krajností to uvádzali rusinski predstavitelia aj tým, že podporovali rôzne agitačné akcie, ktoré mali presvedčiť obyvateľstvo obcí severovýchodného Slovenska, aby súhlasilo s pripojením k Podkarpatskej Rusi.

Snahy o pričlenenie východných okresov Slovenska k Podkarpatskej Rusi sa zintenzívnili v poslednej tretine roka 1938, no nenašli odozvu medzi východoslovenskými obyvateľmi. Tí nereflektovali na mnohé agitácie vedené aj prostredníctvom letákov a letáky hŕfne odovzdávali na miestne policajné pobočky. Obyvatelia Zemplína, ako píše novinový článok, z nich boli zmätení, pretože aj keď vedeli, „že oni sú síce náboženstva grécko-katolíckeho, ale pri tom sú rodení Slováci“¹, uvedené letáky tvrdili niečo iné. Letákové akcie mali v úmysle miast' obyvateľov východného Slovenska a nahovárať im rôzne nepravdy s cieľom odčlenenia tohto územia od Slovenska.

1 Nebalamuňte zemplínskych Slovákov. In: *Novosti*, 30. 10. 1938.

K zintenzívneniu agitácií za úpravu hraníc či už v prospech Maďarska alebo Podkarpatskej Rusi došlo hlavne po Viedenskej arbitráži 2. 11. 1938. Toto medzinárodnoprávne rozhodnutie označované aj ako druhé kolo Mníchova malo pre Slovensko celý rad dôsledkov. Tie sa prejavili hlavne v hospodárskej, komunikačnej, politicko-správnej a národohospodárskej sfére. Slovensko prišlo o úrodné, poľnohospodársky produktívne oblasti a spolu s nimi bola prerušená aj železničná sieť, čím bolo úplne prerušené spojenie medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou. Spôsobilo to vážne komunikačné, hospodárske, zásobovacie ťažkosti, čo nahrávalo Maďarsku, ktoré sa spoliehalo, že kvôli tomu dôjde k zrušeniu autonómnej vlády na Slovensku a jeho následnému pripojeniu k Maďarsku.²

Za najväčšiu nespravodlivosť v súvislosti s arbitrážou bola na Slovensku považovaná strata územia so slovenským obyvateľstvom. Týkalo sa to tak oblastí so zmiešaným, ako aj s čisto slovenským obyvateľstvom, t. j. išlo o teritória, kde Slováci mali vždy prevahu. Slovensko prišlo o 10 390 km² územia s 854 218 obyvateľmi. Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1930 bolo z tohto počtu 503 980 obyvateľov maďarskej a 272 145 slovenskej národnosti (vyše 30%). Zvyšok tvorili Židia, Nemci, Rusíni a iní. Zo 779 obcí až 170 malo slovenskú väčšinu.³

Na Slovensku bolo rozhodnutie o zmene hraníc v prospech Maďarska prijaté s rozhorčením. Slovenské obyvateľstvo na zabratom území nevívalo maďarských honvédov a jasne dávalo najavo svoju nespokojnosť s maďarskou nadvládou. Dve desaťročia strávené v demokratickom systéme medzivojnového Československa spôsobili, že Slováci sa na spomínanom území národne uvedomili a boli rozhodnutí brániť svoje národnostné práva.⁴

Presvedčiť o nutnosti ďalších úprav hraníc sa snažili rôzni agitátori hlavne medzi obyvateľstvom pohraničných obcí. Niektorí agitátori zakladali svoju propagandu na delení Slovákov na západných a východných, pričom presviedčali východných Slovákov, aby sa pripojili priamo k Maďarsku. Iný smer agitátorov zasa konal pod heslom „čo gréckokatolík, to Rusín“, išlo hlavne o maďarsky orientovaných Rusínov, ktorí boli presvedčení, že skôr či neskôr bude celé územie Podkarpatskej Rusi pripojené k Maďarsku. Gréckokatolícki Slováci, ale aj časť rusínskej národnostnej menšiny na východnom Slovensku sa od týchto aktivít dištancovali. Na konci roku 1938 sa na východnom Slovensku objavil ešte tretí smer agitácie, ktorý horlil za pripojenie

2 DEÁK, Ladislav: *Viedenská arbitráž – „Mníchov pre Slovensko“*. Bratislava : Korene, 1998, s.34.

3 DEÁK, Ladislav: *Viedenská arbitráž...*, s. 35.

4 DEÁK, Ladislav: *Viedenská arbitráž...*, s. 41.

všetkých východoslovenských gréckokatolíkov ku Karpatskej Ukrajine. Bol založený na ukrajinizme, teórii, základom ktorej bola gréckokatolícka viera a myšlienka totožnosti rusínskeho a ukrajinského národa tvoriaceho spoločný kmeň Malorusov. Táto ukrajinská orientácia medzi gréckokatolíkmi východného Slovenska síce nebola neznáma, ale ani príliš rozšírená.⁵

Hnutiu za pripojenie východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi sa venovala značná pozornosť, dôkazom čoho sú mnohé správy, hlásenia z vyšetrovaní činností jednotlivých osôb stojacich za týmto hnutím.⁶ Na základe toho možno jasne usudzovať, že tieto snahy o posunutie podkarpatsko-ruských hraníc na západ u slovenských verejných činiteľov nemali šancu na úspech a ich argumenty neuspeli. Títo vnímali východné Slovensko za slovenské a len s rusínskou menšinou.

Ako dôkaz spomínaných tvrdení mal poslúžiť výsledok súpisu obyvateľstva na východnom Slovensku zo dňa 31. decembra 1938. K Rusínom sa prihlásilo oproti sčítaniu obyvateľstva z roku 1930 o 12,7% menej obyvateľov, čo vyvolalo značnú nespokojnosť na rusínskej strane a obviňovanie z neobjektívnosti sčítania. Príčina nespokojnosti v rusínskom prostredí tkvela hlavne v značnom nepomere počtu Rusínov (celkom 79 590) k počtu gréckokatolíkov (216 215), resp. pravoslávnych (7 483), keďže rusínska národnosť sa zvykla stotožňovať s „ruskou vierou“. Rusínski predstavitelia sa však po tomto neúspechu snažili zaktivizovať všetkých svojich prívržencov a svoje požiadavky predložili v memorande. Nakoniec sa im podarilo uzavrieť slovensko-rusínsku dohodu podpísanú 18. februára 1939 za účasti neskoršieho ministra spravodlivosti Gejzu Fritza, v ktorej sa píše o kultúrno-národných požiadavkách.⁷

14. marca 1939 slovenský snem vyhlásil Slovenskú republiku a krajinská hranica, ktorú Slováci počas celej existencie medzivojnového Českoslo-

-
- 5 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, 116/1938 prez. spisy – Protištátna akcia a podpisová akcia v pohraničných obciach.
 - 6 Oddelenie štátnej bezpečnosti si všímalo aktivity napr. týchto osôb: Štefan Gajdič, Mikuláš Ilkovič, Teodor Rojkovič, Ján Dobránský, Tomáš Bott, Marta Dubayová, Teodor Dufanec a i. Bližšie pozri: ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, 91/1938 – Hlásenie Oddelenia štb. pri Policajnom riaditeľstve v Prešove.
 - 7 KONEČNÝ, Stanislav: Rusínska otázka v období prvej Slovenskej republiky. In: *Slovenská republika (1939 – 1945)*. Zost. J. Bobák. Martin : Matica slovenská, 2000, s. 175.

venska akceptovali a považovali za správnu, sa pretvorila na štátnu hranicu medzi Slovenskom a Karpatskou Ukrajinou, aby sa o dva dni neskôr stala hranicou medzi Slovenskom a Maďarskom. Neostala však nemennou, pretože o jej zmenu sa snažila hlavne maďarská strana deklarujúca ochranu rusínskeho obyvateľstva rozdeleného hraničnou čiarou do dvoch štátnych zväzkov – Maďarska a Slovenska. Budapešť vo svojich požiadavkách na zmenu hraníc v podstate len nadviazala na rusínske požiadavky z medzivojnového obdobia, v čom jej pomáhali aj nanovo sa aktivizujúci promaďarsky orientovaní Rusíni zo Slovenska.⁸

Maďarsko za ochranu práv Rusínov ukrývalo svoje expanzívne chůtky, čo dokázal aj jeho vojenský zásah na východnom Slovensku v marci 1939.⁹ Keď sa maďarská vláda dozvedela, že Berlín nebude mať námietky proti ďalšej zmene hraníc, ráno 23. 3. 1939 maďarská armáda zaútočila z troch smerov na najvýchodnejšiu časť Slovenska. Maďarská agresia vyvolala na celom území Slovenska značné pobúrenie a odhodlanie brániť novovytvorený štát pred cudzím vojskom. Krátko po napadnutí, ešte v ten istý deň, slovenská armáda spolu s dobrovoľníkmi začala klásť ozbrojený odpor.¹⁰ Vojenský konflikt netrval dlho, no Slovensko v tzv. malej vojne, ako sa tejto udalosti hovorí, stratilo ďalšie územie so slovenským a rusínskym/ukrajinským obyvateľstvom a slovensko-maďarská hranica sa posunula ďalej na západ.

Slováci aj napriek tomu boli presvedčení, že bývalá krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou bola určená správne, čiastočne ju stotožňovali aj s etnickou hranicou a boli si istí, že keby došlo v inkriminovanom čase (marec – apríl 1939) k plebiscitu na spornom zmiešanom území, tak výsledok by dopadol v prospech Slovákov.¹¹

Politika Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 bola poznačená závislosťou štátu od nacistického Nemecka a ústupom od demokratických zásad vôbec. Slovenské úrady nedôverovali rusínskej menšine, resp. ich predstaviteľom z dôvodu obáv o integritu slovenského územia. Podozrievali ich z hun-

8 ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov : Universum, 2003, s. 372.

9 K tejto problematike pozri hlavne *Malá vojna. (Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939). Príspevky a materiály z konferencie v Michalovciach, 30. 3. 1993*. Zost. L. Deák. Bratislava : SAP, 1993. 99 s.

10 DEÁK, Ladislav: Agresia Maďarska proti Slovensku v marci 1939. In: *Malá vojna. (Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939). Príspevky a materiály z konferencie v Michalovciach, 30. 3. 1993*. Zost. L. Deák. Bratislava : SAP, 1993, s. 16-17.

11 Kam siahla suverenita slovenského štátu na východe. In: *Slovenská sloboda*, 29. 3. 1939.

garizmu, boľševizmu a schizmatizmu. Z týchto dôvodov preto obmedzovali rusínske národné hnutie, nevšimli si ekonomické a sociálne problémy menšiny a popierali jej etnickú identitu.¹² Národnostné pomery na severovýchodnom Slovensku, etnická hranica medzi Slovákami a Rusínmi ostali otvorenou otázkou aj naďalej. Politickí predstavitelia Rusínov neprestali s agitáciami a presvedčovaním medzi obyvateľstvom severovýchodného Slovenska. Nástrojom ich agitácií bola, ako v predošlých rokoch, gréckokatolícka cirkev. Dokazujú to aj mnohé hlásenia a analýzy náboženských a národnostných pomerov, ktoré zasielali úrady z východného Slovenska do Bratislavy.

Samotné obyvateľstvo gréckokatolíckych slovenských obcí sa však bránilo rôznym agitáciám, ako to bolo napr. aj v prípade obyvateľov obce Šumiac. Tí na podklade historických skutočností uvádzajú, že gréckokatolíckmi sa stali tak, že ich predkovia z obce Šumiac, Telgárt a Vernár prestúpili z evanjelickej cirkvi do gréckokatolíckej. Šumiačania sa dožadovali slovenského farára, aby zamedzili rozvratom v dedine.¹³

Niektorí gréckokatolíci Slováci sa s obavou pozerali na to, že bohoslužby, kázne i iné cirkevné úkony boli vykonávané v rusínskom jazyku a dožadovali sa slovenských kňazov. Jeden gréckokatolíck Slováč do redakcie *Slovenskej slobody* napísal: „*Aká je to nespravodlivosť, že na Slovensku gr.-kat. Slováci nemajú nárok počúvať kázne a piesne v svojom materinskom jazyku... My, grécko-katolíci, na Slovensku potrebujeme slovenské kázne a slovenských spovedníkov.*“¹⁴

Slováci požadovali, aby sa odstránili umelé prekážky, ktoré bránili pokojnému spolunažívaniu slovenskej a rusínskej národnosti. Išlo hlavne o heslo: „čo gréckokatolíck, to Rusín“. Znalec východoslovenských pomerov a aj miestny občan dobre vedel, že „*východoslovenskí grécko-katolíci i keď sa volajú rusnakmi, nie sú Rusíni... sú neodškriepiteľne Slovácki. O tom sa môže presvedčiť každý, kto sa s nimi len raz porozpráva. Je faktom, že tuná na našom východe sú vo veľkom počte grécko-katolíci, ktorí sa s húževnatou hrdosťou a z veľkého presvedčenia svojej duše hlásia za Slovákov a nechcú ani počuť o tom, aby ste ich radili k inému národu.*“¹⁵

12 GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav – MUŠINKA, Mikuláš: *Rusíni/Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945*. Prešov; Užhorod : Universum, 1999, s. 34.

13 Čo grécko-katolíck to Rusín. Do slovenskej obce Slováka za farára. In: *Slovenská sloboda*, 1. 6. 1939.

14 Píše nám slovenský gr.-katolíck. In: *Slovenská sloboda*, 8. 8. 1939.

15 Dohoda Slovákov s Rusínmi. In: *Slovenská sloboda*, 1. 11. 1939.

Rusínsku otázku na východnom Slovensku Slováci evidovali, avšak niektorí ju nepovažovali za príliš znepokojujúcu. Pre ich uspokojenie stačilo len založiť vlastný gréckokatolícky ordinariát pre slovenských gréckokatolíkov a presadiť, aby aj Rusíni mali svojich vlastných rusínskych a nie maďarsky orientovaných kňazov. Rusínsku otázku by tým považovali za vyriešenú. Rusínske etnikum, obývajúce okres Medzilaborecký, časť Stropkovského a Bardejovského, žilo v zhode so Slovákmi od pradávna. Slováci boli vnímaní ako „kompaktný celok etnický od Čadce po Užhorod, od poľských hraníc až ďaleko za Košice“.¹⁶

K agitáciám nedochádzalo len v pohraničných obciach, ale aj v tých, ktoré boli relatívne hlboko v slovenskom území. Tak napr. vládny radca a policajný riaditeľ Pongrácz písal Ústredni štátnej bezpečnosti v Bratislave, že v obci Helmanovce v Gelnickom okrese cítiť v posledných rokoch veľký rusínsky vplyv prejavujúci sa nabádaním gréckokatolíckych veriacich k ignorovaniu svojej slovenskej národnosti, aj keď sa k nej v roku 1930 pri sčítaní obyvateľstva prihlásili.¹⁷

Ako úspešní mohli byť pri svojom presvedčovaní gréckokatolícki kňazi, nám dokazuje napr. správa z obce Jakubiany z okresu Stará Ľubovňa. Pri záujme obyvateľov prihlásiť sa k rusínskej národnosti stačila ich gréckokatolícka konfesia, prípadne, hoci iba čiastočné ovládanie reči danej národnosti. V správe sa píše, že „*národ Jakubianský hoci nevie správne po rusínsky sa hovárať ani písať označuje svoju národnosť ako rusínsku a tým sa aj cíti, len preto, že v tun. obci sú len v rusínskom jazyku bohoslužby, pri ktorých je utvrdzovaný v rusínsku národnosť*“.¹⁸

Akékoľvek náznaky aktivít politických predstaviteľov Rusínov v slovenských obciach neostalo nepovšimnuté a slovenskosť svojich obcí si občania bránili. Ako príklad môže slúžiť prípad, keď obyvateľom Giraltovcov sa zdalo provokatívne správanie Ivana Židovského, pretože na svojej advokátskej kancelárii mal dvojjazyčný nápis, v slovenskom aj v rusínskom jazyku. Ob-

16 Slovenský národ nikto nerozbije. In: *Slovenská sloboda*, 10. 8. 1939.

17 V roku 1930 sa v obci Helmanovce prihlásilo 1224 obyvateľov k československej, 8 k ruskej a 12 k nemeckej národnosti. Čo sa týka otázky vierovyznania, tak 1119 obyvateľov sa hlásilo ku gréckokatolíckom a 113 k rímskokatolíkom. Bližšie pozri ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, 2023/1940 prez. spisy – Rusínske hnutie v obci Helmanovce.

18 Štátny archív Levoča, pobočka Stará Ľubovňa, fond Okresný úrad Stará Ľubovňa, inv. č. 142, 275/40 prez. spisy, Politické a národnostné pomery na východnom Slovensku.

čania proti tomu jednoznačne protestovali a odvolávali sa na posledné sčítanie obyvateľstva, podľa ktorého v tejto obci nebyval ani jeden Rusín.¹⁹

V rokoch existencie Slovenskej republiky sa na východnom Slovensku zdôrazňovala medzi obyvateľstvom aj ich osobitosť, odlišnosť od západných a stredných Slovákov. Šírenie dvortsákovej „slovjacej“ ideológie totiž nezakliklo hneď po jeho neúspechoch v roku 1918, a dokonca ani v prvých rokoch existencie Československej republiky, ale naopak pokračovalo, aj keď v menšom rozsahu, naďalej po dobu fungovania republiky a aj v čase slovenského štátu. Dokazuje to aj správa policajného riaditeľa dr. Števonku Prezidiu ministerstva vnútra z augusta roku 1939. V nej policajný riaditeľ oznamuje, že na východnom Slovensku existujú obavy z propagandy gréckokatolíckych kňazov medzi ich veriacimi, aby v nich vyvolali dojem národnej príslušnosti k rusínskemu etniku a následne potom, aby mohli separovať toto obyvateľstvo od slovenského etnika tým, že pripoja celé jeho územie k Maďarsku. Rusínskym kňazom na východnom Slovensku v ich agitáciách pomáhala aj východoslovenská inteligencia odchovaná ešte v uhorských, teda maďarských školách, ktorá sa dištancovala od západných Slovákov. Príčinu delenia na západniarov a východniarov videl policajný riaditeľ Števonka v tom, že na východnom Slovensku roduvernej domácej slovenskej inteligencie nebolo a tá, ktorá sa snažila za ňu vydávať, aj tak viedla maďarskú domácnosť. Nádej videl dr. Števonka v mladej generácii, ktorá je už slovenského presvedčenia. Delenie Slovákov na západných a východných považoval jednoznačne za maďarský vynález pretrvávajúci doteraz, dôkazom čoho mu bola maďarská tlač, ktorá ešte v roku 1939 vydávala články nabádajúce Slovákov, resp. Slovjakov proti západným Slovákom.²⁰

Takéto myšlienky sa rozširovali nielen v úradných maďarských novinách, ale stávalo sa, že agitátori v prospech idey „slovjactva“ pracovali priamo v teréne, medzi obyvateľstvom, aj napr. prostredníctvom rozširovania letákov. V septembri 1939 sa takýto prípad stal v obci Lemešany v okrese Prešov, kde obyvatelia našli pohodené letáky podpísané „Národnou radou Slovjakov“. V nich sa vyzývalo na odpor voči západným Slovákom, za zavedenie východoslovenskej reči do úradov a za založenie vlastných východoslovenských novín. To, že v pozadí bolo cítiť snahu o pripojenie východného Slovenska k Maďarsku, naznačovali aj slová v tomto letáku, ktoré oslovo-

19 Ostrým perom. Čo by sme radi vedeli? In: *Slovenská sloboda*, 6. 8. 1939

20 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, 4735/39 prez. spisy – Agitácia za pripojenie východného Slovenska k Maďarsku.

vali „bratov v Uhorsku“. Nerobili medzi nimi národnostné či konfesionálne rozdiely, všetkých považovali za Východoslovákov v pravom slova zmysle: „Každý Slovjak, či to je katolik, či to je rusnak s nami ma bic. I l'uterani su utlačene. I jich mesto je pri nas.“²¹

Slovenské obyvateľstvo severovýchodného Slovenska nebolo nečinné vo veci agitácií gréckokatolíckych kňazov v slovenských obciach. Prejavovalo sa to hlavne v častých apeláciách jednotlivých občanov na svojich predstavených, úradníkov, policajných riaditeľov, ktorí následne o všetkom informovali vyššie úrady, ministerstvá a žiadali nápravu. Politickým a národnostným pomerom venovali slovenské úrady na východnom Slovensku nepretržitú pozornosť. Vládny radca a policajný riaditeľ Pongrácz písal Prezídium župného úradu šarišsko-zemplínskej župy, že za prvý rok svojho úradovania podal Prezídium krajiniského úradu a Ministerstvu vnútra vyše 50 správ ohľadom tzv. rusínskej a „slovjacej“ otázky.²² V správe od policajného riaditeľa dr. Bielického Prezídium ministerstva vnútra sa píše, že Slováci na východnom Slovensku majú obavy z toho, aby za požiadavkami Rusínov smerujúcimi na slovenskú vládu nestáli imperialistické záujmy Sovietskeho Ruska. Žiadali, aby sa s konečnou platnosťou vyriešila situácia, postavenie gréckokatolíkov Slovákov. Podľa ich slov sa ich nemal kto zastáť v otázke ich postavenia na cirkevnom poli, pretože boli zastupovaní gréckokatolíckymi biskupmi v Prešove a Užhorode, ktorí favorizovali len kňazov Neslovákov. Títo duchovní však o vyriešenie ich postavenia nemali záujem a pracovali, podľa dr. Bielického, vyslovene proti slovenským záujmom. Príkladom toho boli sčítania obyvateľstva, kedy sa ukázalo, že kňazi dokázali presvedčiť svojich veriacich, aby sa hlásili za Rusínov, aj keď neovládali rusínsky jazyk. Na druhej strane však národnostné zloženie gréckokatolíckych farností na východnom Slovensku naznačovalo, že tých slovenských je značný počet. V správe od policajného riaditeľa sa píše, že okrem okresu Medzilaboreckého, časti Stropkovského, Sninského, Bardejovského, Sabinovského a Staroľubovnianskeho

21 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, 5860/1939 – Akcia za pripojenie východného Slovenska k Maďarsku. Dôverná správa policajného riaditeľa Prezídia Ministerstva vnútra v Bratislave z 9. septembra 1939.

22 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, 1265/1940 prez. spisy – Politické a národnostné pomery na východnom Slovensku. Dôverná správa vládneho radcu a policajného riaditeľa Pongrácza Prezídia Župného úradu Šarišsko-zemplínskej župy v Prešove z 23. februára.

skeho, všetky ostatné okresy sú slovenské. Aj z týchto slov vidieť, ako slovenská verejnosť vnímala národnostne zmiešané územie severovýchodného Slovenska, resp. kde konkrétnejšie umiestnila rusínske etnikum. Na základe toho potom žiadala ustáliť, čo je slovenské a čo je rusínske, a teda naznačiť presnejšiu čiaru, hranicu medzi Slovákami a Rusínmi. V otázke cirkevných záležitostí gréckokatolíckych Slovákov žiadala ich vyňatie spod právomoci neslovenského Ordinariátu a zavedenie, resp. voľbu slovenského gréckokatolíckeho biskupa, ktorý by hájil ich záujmy.²³

Osamostatnením slovenských gréckokatolíkov, píše sa v ďalšej správe adresovanej Prezídium krajinského úradu v Bratislave, by prestali zvady medzi Slovákami a Rusínmi. K podrobnému zisteniu pomerov na východnom Slovensku sa žiadalo zriadenie komisie, ktorá by vyriešila slovensko-rusínske problémy.²⁴ Dobrý pomer medzi Slovákami a Rusínmi narušilo predovšetkým „*cirkevnými kruhmi hlásané absurdum*“²⁵, že všetci gréckokatolíci sú Rusíni.

Rusínska strana však k takýmto postojom zaujala negatívny postoj a vystúpila proti snahám o vyňatie Slovákov gréckokatolíkov spod neslovenského Ordinariátu argumentujúc aj tým, čo napr. tvrdil i Alexander Ilkovič, že Slovákov gréckokatolíckeho náboženstva ani niet.²⁶

Aktivita gréckokatolíckej cirkvi v smere obhajoby práv všetkých Rusínov a jej podpory v snahách Rusínov o presadenie na severovýchodnom Slovensku sa prejavovali aj vo sfére školstva. Snahami o zavedenie ruského jazyka do škôl chceli rusínski predstavitelia presvedčiť o veľkom počte rusínskeho živlu na tomto území. Lenže oni žiadali o zavedenie tohto jazyka nie do rusínskych, ale do gréckokatolíckych obcí, podľa hesla „čo gréckokatolíci, to Rusín“ a takto v podstate prostredníctvom gréckokatolíckeho náboženstva rozširovať rusínsku národnosť aj medzi Slovákami, hlásiacimi sa k tejto kon-

23 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, 20.870/39 prez. – Nová organizácia spravodajstva.

24 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, 1056/1939 prez. – Nezdravé pomery v gr. kat. cirkvi na Slovensku, článok uverejnený dňa 23. III. 1936 v č. 70 periodického časopisu Slovenská politika.

25 Ruské požiadavky na východnom Slovensku. In: *Národné noviny*, 18. 2. 1939.

26 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25 – Antagonizmus medzi Rusínmi, pomery v Prešove. Dôverná správa vládného radcu a policajného riaditeľa Pongrácza Kancelárii prezidenta republiky v Bratislave z 24. mája 1940.

fesii. To, že Slováci nesúhlasili s takýmito aktivitami, vyjadrujú najlepšie slová z roku 1940: „*Ale na východnom Slovensku často vidíme i také snahy rozkladných elementov, veľmi často maďarónskych gréckokatolíckych farárov, nenávidiacich z tej duše všetko slovenské, že aj v slovenských obciach, kde ľud sám sa hlásil už v minulosti (počas maďarskej vlády) za Slovákov, chcú tomuto ľudu, na základe gréckokatolíckeho jeho náboženstva zmeniť nielen povedomie jeho národného príslušenstva ale aj jeho reč, a to predovšetkým vlivom gréckokatolíckych cirkevných škôl, do ktorých sa snažia zaviesť rusínsku vyučovaciu reč.*“²⁷

Dost' ostro agitáciu za zavedenie rusínskej reči do škôl nazval jeden pisateľ Slovenskej slobody, keď písal o „*výrobe Rusínov*“. Spomínal tieto snahy gréckokatolíckeho farára Petrenka v obci Blažov, kde sú už veriaci presvedčení o tom, že sú Rusíni, pretože stotožňujú podľa kázne farára vieru s národnosťou, aj keď rusínsky jazyk neovládajú.²⁸

Slovenské úrady pozorne sledovali rusínske aktivity aj v školských záležitostiach a ešte aj v roku 1943 si robili záznamy o pomeroch na školách, hlavne na národnostne zmiešanom území, pričom si všímali nielen to, aký druh školy žiaci navštevujú, v akej reči sa vyučujú, koľko slovenských, poprípade rusínskych detí školu navštevuje, ale tiež či učitelia na školách sú politicky spoľahliví a ak nie, tak prečo.²⁹

Snahy rusínskych predstaviteľov o zavedenie ruského jazyka do škôl neboli príliš úspešné. Dokazujú to záznamy – dekanské vizitácie gréckokatolíckej cirkvi z rokov 1940 – 1944. Čo sa týka vyučovacieho jazyka na štátnych, cirkevných a obecných školách v jednotlivých gréckokatolíckych obciach, tak iba v roku 1940 mal ruský (ruskij, podkarpatorusskij, rusínsky, karpatoruský) jazyk prevahu. Používal sa vo viac ako polovici gréckokatolíckych obcí. V roku 1941 a 1942 už to bolo naopak.³⁰ Boli však aj obce, kde sa vy-

27 ŠA Prešov, pobočka Bardejov, fond Obecný notársky úrad v Bardejove, 1970/1940 prez. spisy.

28 Ostrým perom. Výroba Rusínov. In: *Slovenská sloboda*, 12. 8. 1939.

29 ŠA, Prešov, pobočka Svidník, fond Obvodný notársky úrad Ladomírova (1939 – 1944), krabica č. 4 – Národné skupiny na Slovensku, školské pomery, – predloženie zoznamov. Nariadenie okresného náčelníka všetkým notárskym úradom v okrese Vyšný Svidník zo 28. 1. 1943.

30 V roku 1940 bol slovenský jazyk ako vyučovací používaný v 75 obciach a ruský v 83. V roku 1941 114 obcí, resp. ich školy používali slovenský a 79 ruský jazyk. V roku 1942 až v 111 obciach sa vyučovalo slovensky, kým rusky v 76 obciach. V roku 1940 nie sú záznamy úplne, resp. dostatočné a možno predpokladať, ak by sa tak stalo, tak výsledky by boli podobné ako v ostatných rokoch. Bližšie pozri Archív Gréckokatolíckeho biskupstva v Prešove (AGBP), fond Kanonické

učovalo v oboch jazykoch.³¹ Rok 1944 neznamenal obrat a len potvrdil, že vo väčšine gréckokatolíckych obcí sa v školách vyučuje v slovenskom jazyku.³²

Vo vzťahu ku gréckokatolíkom a svojim spôsobom aj k slovenským národom na územie severovýchodného Slovenska sa vyskytli aj tendencie, keď gréckokatolíkov bez ohľadu na ich národnosť označovali ako rusínov aj negréckokatolícki veriaci a zvlášť rímskokatolícki kňazi zdôrazňujúci tým istú odlišnosť rímskokatolíckej a gréckokatolíckej viery. Tým vlastne nahrávali aktivitám, ktoré gréckokatolíkov označovali za Rusínov a zužovali slovenský národný priestor. Slovenským gréckokatolíkom už v 30. rokoch evidentne prekážalo ich zaraďovanie k rusínskemu etniku. Tento zápas o ich etnicitu, ktorý sa vlastne viedol mimo nich, len posilňoval u nich slovenské národné povedomie.

Slováci videli, resp. vo väčšine dôverovali úradným štatistikám, sčítaniam obyvateľstva vo veci národnostného a konfesionálneho rozloženia obyvateľstva. Ak im to samozrejme vyhovovalo, tak sa na ne vždy odvolávali. Keď napr. gréckokatolícke biskupstvo tvrdilo, že v pôsobnosti jeho diecézy je „len“ 30 – 35 takých farností, ktorých sídelná obec je slovenská alebo s prevažnou väčšinou slovenskou, tak Slováci sa opreli o sčítanie obyvateľstva z roku 1930, podľa ktorého napočítali vyše 50 takýchto obcí, farností, a teda považovali ich za slovenské.³³ V oboch gréckokatolíckych diecézach

a dekanské vizitácie 1877 – 1944. Dekanské vizitácie, inv. č. 481, r. 1903 – 1948, A-J; inv. č. 482, r. 1902 – 1948; inv. č. 483, r. 1902 – 1948; inv. č. 484, r. 1903 – 1948, Š-Z.

- 31 Išlo napr. o obce Beloveža, Bukovce, Gerlachov, Ihľany, Jarabina a i.
- 32 V roku 1944 podľa kanonických vizitácií sa slovenský jazyk používal v 101 obciach a ruský (rusínsky) v 44 obciach, resp. v ich školách. Pozri Archív Gréckokatolíckeho biskupstva v Prešove (AGBP), fond Kanonické a dekanské vizitácie 1877 – 1944. Dekanské vizitácie, inv. č. 484, r. 1944 – štatistika.
- 33 Išlo o obce Bardejov, Beloveža, Šumiac, Telgárt, Helcmanovce, Kojšov, Nižné Slovinky, Šapinec /v r. 1964 pričl. k obci Okrúhle/, Štiavník, Štefurov, Ďurdoš, Kobylnica, Matiaška, Remeniny, Soboš, Humenné, Sopkovce, Maškovce, Porúbka, Kráľovce, Belža, Košice, Klečenov, Slanec-Nové Mesto, Zdoňa, Nižné Repaše, Torysky, Veľký Sulín, Vernár, Prešov, Fulianka, Kereštevje /Okružná/, Klembarok /Klenov/, Ľubovec, Miklušovce, Ruská Nová Ves, Varhaňovce, Dačov, Šoma /Drienica/, Vislanka, Blažov, Štelbach /Tichý Potok/, Valkov, Pakostov, Osturňa, Štefanovce, Vranovské Čemerné, Čičava, Hlinné, Ruský Kazimír, Petkovce, Rudľov, Sedliská, Banské. Pozri ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚS-BO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, 1056/1939 prez. – Nezdravé pomery v gr. kat. cirkvi na Slovensku, článok uverejnený dňa 23. III. 1936 v č.70 periodického časopisu Slovenská politika.

– prešovskej a užhorodskej – napočítali až 120 fár so sídlom v slovenskej obci, ktoré tvoria kompaktný územný celok na Slovensku, teda slovenský etnický priestor.³⁴

S konkrétnym riešením slovensko-rusínskeho pomeru prišiel v roku 1940 policajný kapitán Ladislav Čollák. Skupina odborníkov, filológov, historikov a etnografov mala určiť slovensko-rusínsku etnografickú hranicu. Tá by sa však mala využívať len pre vnútorné štátne účely Slovenska. Jej využitie pre geopolitické účely mohlo, podľa Čolláka, poškodiť kompaktnosť slovenského štátneho územného celku. Ak by predsa len nedošlo k jej vytýčeniu, tak Čollák vyjadril obavu, aby to nakoniec nedopadlo „ako v prípade bývalých krajinských hraníc podkarpatsko-slovenských, keď Maďari v roku 1939 po odchode českých vojakov, vediač, že sme už slabí, vtrhli na východné Slovensko a obsadili Sobrance, Stakčín a pod., vyhlásili, že nerobia nič iné, len ustávajú hranice, ktoré neboli ustálené za trvania ČSR“.³⁵ Čollák žiadal vyhlásiť mesto Prešov a ostatné kraje za slovenské a následne zo slovenského etnografického územia prekladať neslovenských kňazov do oblasti, ktorá bude označená za rusínsku a nahradiť ich kňazmi Slovákmi.³⁵

Rusínska otázka, ktorej súčasťou bola otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc, bola regionálnou záležitosťou a nepatrila k závažným problémom vojnovnej Slovenskej republiky, ktorými by sa slovenská vláda muse-

34 Okrem spomínaných aj obec Pusté Čemerné, Dúbravka, Falkušovce, Hažín, Iňačovce, Krášok, Lastomír, Laškovce, Markovce, Michalovce, Petrikovce, Topoľany, Rakovce, Stražské, Slavkovce, Šamudovce, Tarnava /Trnava Pri Laborci/, Voľa, Trhovište, Hačava a Cestice, Hostovice, Stakčín, Valaškovce, Zubné, Bežovce, Hlivište, Choňkovce, Jesenov, Jovsa, Klokočov, Vyšné Nemecké, Porostov, Blatné Remety, Blatné Revište, Nižná Rybnica, Vyšná Rybnica, Úbrež, Bačkov, Cejkov, Čelovce, Dvorianky, Hradište, Kerestúr /Zemplínska Teplica/, Kolbáša /Brezina/, Kuzmice, Lastovce, Veľký Ruskov, Sečovce, Stanča, Stankovce, Veľká Toroňa /Veľká Trňa/, Trebišov, Ujľak /Novosad/, Veľaty, Vojčice, Zbehňov, Uhorský Žipov /Nižný Žipov/, Rafajovce, Cabov, Davidov, Poša a Sačurov. Bližšie pozri: ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, – Antagonizmus medzi Rusínmi, pomery v Prešove. Dôverná správa vládneho radcu a policajného riaditeľa Pongrácza Kancelárii prezidenta republiky v Bratislave z 24. mája 1940.

35 ŠA Prešov, fond Odbočka ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove (1927) 1938 – 1945 (ÚSBO-P), Mat. Ruská otázka, r. 1927 – 1943, kat. č. 1477, krabica č. 25, – Antagonizmus medzi Rusínmi, pomery v Prešove. Dôverná správa vládneho radcu a policajného riaditeľa Pongrácza Kancelárii prezidenta republiky v Bratislave z 24. mája 1940.

la bezodkladne zaoberať. Preto jej riešenie ponechávala na tunajšie úrady. Oblastní úradníci boli nútení sa ňou zaoberať a vnášali do nej svoje vlastné názory a pohľady. Tie potom boli rozhodujúce pri celoštátnom riešení rusínskej otázky.³⁶

Štefan Haššík ako prvý šarišsko-zemplínsky župan videl riešenie rusínskej otázky v sústreďení rusínskej menšiny do dvoch okresov – Medzilaboreckého a Vyšnosvidnického, a v presadzovaní nacionálnych tendencií. Aj preto nechal sledovať rusínsku inteligenciu obviňujúc ju z komunizmu a protištátnej činnosti. Dialo sa tak aj preto, lebo ľudácky režim so svojou politikou nijak zvlášť neoslovil rusínsku inteligenciu a HSLS nemala podporu medzi gréckokatolíckymi veriacimi, aj keď sa o ich hlasy snažila už od vzniku Československa. Bolo to spôsobené aj tým, že títo občania nemohli zabudnúť na aktivity Slovenskej ligy na východnom Slovensku hlavne v 30. rokoch 20. storočia zamerané na potláčanie rusínskych požiadaviek v mene ochrany Slovákov.³⁷ Najpriateľnejšou cestou v rusínskej otázke sa mu zdalo systematické poslovenčovanie menšiny.³⁸ Problém menšiny nebol, podľa Haššíka, národnostného, ale skôr sociálneho rázu.³⁹

Väčšie pochopenie pre Rusínov na Slovensku mal v roku 1940 policajný riaditeľ Gustáv Pongrácz. Vyslovil sa za rešpektovanie a pomoc rusínskej menšiny v oblasti hospodárskej a sociálnej. Osvetovo-politickou prácou chcel propagovať Slovenskú republiku, čím chcel zabrániť nedostatočnej zorientovanosti a prílišnej dôverčivosti ľudu. Medzi zástupcami Rusínov však našiel aj takých, ktorí fungovaniu slovenskému štátu vyslovene neboli na prospech, pretože boli promadařarskej orientácie.⁴⁰

Otázka slovensko-rusínskej etnickej hranice ostala problémom počas existencie celej Slovenskej republiky (1939 – 1945). Bola zdrojom väčších či

36 PEKÁR, Martin: Rusínska otázka na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 a alternatívy jej riešenia. In: *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Zost. M. Šmigel', P. Mičko. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB; Ústav vedy a výskumu UMB, 2005, s. 299.

37 KONEČNÝ, Stanislav: Rusínska otázka v období prvej Slovenskej republiky. In: *Slovenská republika (1939 – 1945)*. Zost. J. Bobák. Martin : Matica slovenská, 2000, s. 176.

38 S touto cestou riešenia problému nesúhlasil prešovský policajný riaditeľ Pavol Macháček. Tvrdil, že v tomto prípade to nie je najlepšie riešenie, pretože čestný človek sa nevzdá svojho národa nikdy, a ten, kto tak urobí, neostane verný ani slovenskému národu. Bližšie pozri: PEKÁR, Martin: *Rusínska otázka na Slovensku...*, s. 301-302.

39 PEKÁR, Martin: *Rusínska otázka na Slovensku...*, s. 298.

40 PEKÁR, Martin: *Rusínska otázka na Slovensku...*, s. 301.

menších polemík a slovenské úrady neustále riešili rôzne apelácie zo strany slovenských občanov, ktorí sa obávali hlavne agitácií rusínskych predstaviteľov (príp. gréckokatolíckych kňazov) hlavne z dôvodu, aby nedošlo k „porusínšteni“ slovenského územia a jeho následnému pripojeniu k Maďarsku. Slovenským úradom sa agitáciám a jeho realizátorom darilo viac či menej odolávať. Odolávali rôznymi spôsobmi a v niektorých prípadoch aj dosť rázne⁴¹. Asi najznámejším riešením rusínskej otázky sa prezentoval šarišsko-zemplínsky župan Andrej Dudáš, ktorý vo svojom tendenčne písanom spise (dôvernej správe)⁴² z roku 1943 dospel k záveru, že rusínsku otázku nastoľovali vlastne predstavitelia maďarských kruhov snažiac sa rozleptávať integritu slovenského územia a Rusíni sú „pôvodom a charakterom slovenskí“.

41 V roku 1940 po ďalšom sčítaní obyvateľstva sa viedlo priestupkové konanie voči gréckokatolíckym farárom, ktorí viedli agitáciu pred svojimi veriacimi a prečítali im obežník biskupa Gojdiča vyzývajúci, aby sa všetci gréckokatolíci pri sčítaní obyvateľstva hlásili k rusínskej národnosti. Šiesti kňazi z gréckokatolíckych farností Hradisko, Vislanka, Kyjov, Čirč, Lutina a Orlov museli zaplatiť peňažnú pokutu 5 000 korún, resp. boli potrestaní 15 dňami väzby. Zaujímavosťou ostáva, že tento skutok schvaľovala väčšina gréckokatolíkov Slovákov, ale napr. obyvatelia obce Čirč boli ochotní pokutu zaplatiť namiesto farára. Bližšie pozri ŠA Prešov, pobočka Prešov, fond Okresný úrad Sabinov, 115/1941, kr. č. 7. Obežník gr. kat. biskupa Gojdiča a vyhlásenie tohoto veriacim – odsúdenie gr. kat. farárov.

42 Dôverná správa určená pre prezidenta, predsedu vlády a ministra vnútra Slovenskej republiky bola v roku 1970 vydaná v knižnej podobe zahraničnou Maticou slovenskou. Pozri DUDÁŠ, Andrej: *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires : Zahraničná Matica slovenská, 1970. 238 s.